

rica *Şahîh-i Buhârî* başta olmak üzere tanınmış hadis kitaplarını okuyup sona erdirmeye hatim (hatim indirmek, hatmetmek) denilmiştir.

□ TEFSİR. Kur'an'ın, okunup anlaşılması ve gereğince hareket edilmesi amacıyla indirildiği şüphesizdir (bk. M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "kr'e", "tlv" md.leri). Hz. Peygamber, Kur'an okuyup onunla amel edenlerin gıpta edilecek kimse olduğunu, okunan Kur'an'ın her harfine karşılık on sevap verileceğini, okuyanlar için Kur'an'ın dünyada huzur kaynağı, âhirette de şefaathane olacağını bildirmiştir (Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 17, 20; Müslim, "Şalâtü'l-müsâfirîn", 243, 266, 268; Tirmizî, "Kırâ'ât", 12; Ebû Dâvûd, "Vîtir", 14). Allah kelâmı olan Kur'an-ı Kerim'in müslümanlar nezdindeki büyük değeri ve onun okunmasıyla ilgili emir ve teşvikler sebebiyledir ki ashâb-ı kirâm ve onları takip eden nesiller Kur'an okumayı, onunla meşgul olmayı daima ön planda tutmuşlardır. Resûl-i Ekrem ayrıca, Kur'an'ı tertip üzere okuyarak hatim indirmeyi Allah'ın en çok sevdiği işlerden biri olarak nitelendirmiştir (Dârimî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 33; Tirmizî, "Kırâ'ât", 13).

Hız. Peygamber ile Cebrâil'in, her yılın ramazan ayında o zamana kadar nâzil olan âyet ve sûreleri birbirlerine okuyarak mukabele ettikleri ve bir anlamda hatim indirdikleri bilinmektedir (Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 7; bk. ARZA). Müslümanlar da ramazan ayında genellikle camilerde ve bazı evlerde Kur'an okutup dinlemek suretiyle hatim indirmeyi âdet haline getirmişlerdir (bk. MUKABELE). Hatim indirmenin belli bir zamanı ve süresi yoktur. Hz. Peygamber'in bilhassa geceleri çokça Kur'an okuduğu bilinmekteyse de nasıl bir tertiple okuduğuna ve eğer o ana kadar nâzil olan bütün âyetleri okuyor idiye bunu ne kadar bir zaman içinde yaptığını dair kesin bilgi bulunmamakta, ancak, "Üç günden daha az bir zamanda Kur'an'ı hatmeden kişi ne okuduğunu anlamamıştır" dediği kaydedilmektedir (İbn Mâce, "İkâme", 178; Ebû Dâvûd, "Kırâ'ât", 1; Tirmizî, "Kırâ'ât", 13;). Hz. Âişe de bunu teyit ederek Resûl-i Ekrem'in üç günden az bir sürede Kur'an'ı hatmetmediğini söylemiştir (İbn Sa'd, I, 376; Münâvî, *Feyzû'l-kadir*, V, 188). Ashap içinde haftada veya üç günde bir hatim indirenler olduğu gibi, bazılarının bundan daha az veya daha çok bir süre içinde bu işi gerçekleştirdikleri rivayet

edilmiştir. Sahâbiler, her gün için okuyacakları kadar Kur'an'ı bölümlere (hizip) ayırır ve her gün bu bölümlerden birini okurlardı (İbn Mâce, "İkâme", 178; Ebû Dâvûd, "Şalât", 329; Abdürrezzâk es-San'ânî, III, 352). Hz. Peygamber'in de böyle bir uygulamayı onayladığı anlaşılmaktadır (Müslim, "Şalâtü'l-müsâfirîn", 142). Bu bilgiler hatim indirmede belli bir sürenin tayin edilmediğini, herkesin kendi durumuna göre hareket edebileceğini göstermektedir. Esasen ezberleme amacı dışında Kur'an okumanın gayesi önce onu anlamak, sonra da anladığıyla amel etmektir. Resûl-i Ekrem'in, Kur'an'ı teenî ile ve geniş zaman içinde okumayı tavsiye etmesinin sebebi de bu olmalıdır (Tirmizî, "Kırâ'ât", 11). Sevabını bağışlamak amacıyla Kur'an okumanın caiz olup olmadığı hususu tartışmalı ise de (bk. KUR'AN [Kur'an'la İlgili Fikhî Hükümler] ölünün yıkanıp kefenlenmesinden sonra yahut defnedildiği gün veya gece Kur'an okunması veya hatim indirilip dua edilmesi bazı müslüman çevrelerde âdet haline gelmiştir.

Hatim indirilirken, Duhâ'dan itibaren her sûrenin sonunda veya bir görüşe göre başında tekbir getirme işi, yedi kıraat imamından İbn Kesîr'in râvisi Bezî tarafından Hz. Peygamber'e isnat edilen bir hadis olarak rivayet edilmiştir (Hâkim, III, 304). Ancak munkatî rivayetleri muttasılmiş gibi nakletmekle suçlanan Bezî'nin bu tür rivayetleri muhaddislerce kabul görmemiştir (*DİA*, VI, 115). Bununla birlikte sûre sonlarında tekbir getirmek bir gelenek halinde devam etmiş, zamanla buna tehlîl ve tahmîd cümleri de ilâve edilerek bazı ibareler oluşturulmuştur. Bunlardan en yaygın olanı şudur: Allâhü ekber lâ ilâhe illallâhu vallâhü ekber Allâhü ekber ve lillâhî'l-hamd (الله أكبر لا اله الا الله والله أكبر الله أكبر والله الحمد). Hatim Nâs sûresinin okunmasıyla sona ererse de ardından Fâtîha ile Bakara sûresinin ilk beş âyetinin okunması yeni bir hatme başlangıç sayılmıştır.

Hatim tamamlandıktan sonra dua edilir. Bu duadan önce İhlâs sûresinin üç defa okunmasının bir dayanağının bulunmadığı ve bid'at olduğu bildirilmiştir (Zerkeşî, I, 474; İbnü'l-Cezerî, II, 451). Resûl-i Ekrem'in, "Kur'an'ı hatmeden kişinin kabul olunacak bir duası vardır" dediği (Heysemî, VII, 172; Münâvî, *Künûzü'l-hakâik*, I, 73), kendisinin de hatimden sonra dua ettiği bildirilmekte ve bu dualardan bazıları nakledilmektedir (Ali Muhammed es-Sehâvî, I, 123; İbnü'l-Cezerî,

II, 464). Abdullah b. Mes'ûd, Abdullah b. Abbas ve Enes b. Mâlik başta olmak üzere bazı sahâbilerin de hatim dualarına katıldıkları, aile fertleriyle birlikte hatim duası yaptıkları rivayet edilmiştir (Dârimî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 33; İbnü'd-Düveys el-Becelî, s. 51 vd.; Heysemî, VII, 172). Bu uygulama çok değişik ve gösterişli merasimler halinde günümüze kadar gelmiş olup halk arasında ilk defa hatim indiren çocuklar için bir tören düzenleyenler de görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgib el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "h̄tm" md.; *Lisânü'l-'Arab*, "h̄tm" md.; M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "kr'e", "tlv" md.leri; *Kâmus Tercümesi*, IV, 255; Dârimî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 33; Buhârî, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 7, 17, 20, 21; Müslim, "Şalâtü'l-müsâfirîn", 142, 243, 266, 268; İbn Mâce, "İkâme", 178; Ebû Dâvûd, "Vîtir", 14, "Kırâ'ât", 1, "Şalât", 329; Tirmizî, "Kırâ'ât", 11, 12, 13, "Fezâ'ilü'l-Kur'ân", 15; Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muşannef*, Beyrut 1983, III, 352; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, I, 376; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-veciz*, s. 193; Dâni, *et-Teyisir fi'l-kur'âti'l-seb'at* (nşr. O. Pretzl), İstanbul 1930, s. 226; Hâkim, *el-Müstedrek*, III, 304; Gazzâlî, *İhyâ'* (Beyrut), I, 250; Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî, *el-Firdevs bi-me'sûri'l-hiâb* (nşr. Saîd b. Besyûnî), Beyrut 1406/1986, III, 451; Ferrâ el-Begâvî, *Şerhu's-sünne* (nşr. Suayb el-Arnaût - Züheyr eş-Şâvî), Beyrut 1983, IV, 439; Ali b. Muhammed es-Sehâvî, *Cemâlü'l-çurrahâ ve kemâlü'l-ikrâ'* (nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb), Mekke 1987, I, 123, 125; Nevevî, *et-Tibyân fi âdâbi hameleti'l-Kur'ân* [baskı yeri ve tarihi yok], (Dârü'l-Fikr), s. 45, 110; İbnü'd-Düveys el-Becelî, *Fezâ'ilü'l-Kur'ân* (nşr. Gazve Bedîr), Dimaşk 1408/1988, s. 51 vd.; Kurtubî, *el-Câmî'*, I, 30; İbn Müflih el-Makdisî, *el-Âdâbü's-şer'iyeye ve'l-minehu'l-mer'iyeye*, Beyrut 1996, II, 295; Zerkeşî, *el-Burhân*, I, 474; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id* (Derviş), VII, 172; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, II, 451, 464; Firûzbâdî, *Beşâ'ir* (nşr. M. Ali en-Neccâr), Beyrut, ts. (el-Mektebetü'l-İlmiyye), II, 526; İbn Hacer, *Fethu'l-bâr* (Sa'd), Kahire 1978, IX, 82; a.mlf., *el-Metâlibü'l-âliye*, Küveyt 1973, II, 526; Süyûtî, *el-İtkân*, Kahire 1951, I, 110; Münâvî, *Feyzû'l-kadir*, V, 188; a.mlf., *Künûzü'l-hakâik*, Beyrut 1996, I, 73; Ahmed b. Muhammed el-Bennâ, *İthâfû füzalâ'i'l-beşer* (nşr. Şa'bân M. İsmâil), Beyrut 1407/1987, II, 640; M. Tayyib Okıç, *Kur'an-ı Kerim'in Üslûb ve Kırâati*, Ankara 1963, s. 25; Tayyar Altıkulaç, "Hatim İndirme", *Diyanet Dergisi*, sy. 108-109, Ankara 1971, s. 169; a.mlf., "Bezzî", *DİA*, VI, 115.

ABDURRAHMAN ÇETİN

□ HADİS. Bazı hadis kitapları için de hatim merasimleri yapılmıştır. Bu merasimler, o kitapların ya bir hoca tarafından talebelerine okutulup bitirilmesi veya bir cemaat tarafından sevap kazanmak için okunup tamamlanması üzerine icra edilmiştir. Sevap kazanma yanında maddî ve mânevî sıkıntılardan, hastalık ve belâlardan, düşman istilasından kurtul-

ma ve her türlü murada nâil olma amacıyla en fazla okunup hatmedilen hadis kitabının *Şahîh-i Buḥârî* olduğu bilinmektedir. Mısırlı tarihçi İbn İyâs, 1505 yılında Mısır sultanına ait sarayın bahçesinde kurulan büyük bir çadırdaki *Şahîh-i Buḥârî* hatmi yapıldığını haber vermekte, daha önceki tarihlerde eserin sarayda okunduğunu, hatim merasiminin büyük sarayda yapıldığını, bu esnada kadılara ve ileri gelen âlimlere hil'atler giydirilip bahşişler verildiğini, fakat sonraları hatmin Kale Camii'nde okunup sultanın huzurunda yapılan kısa bir merasimle bitirildiğini söylemektedir (*Bedâ'î'u'z-zühûr*, IV, 88). *Şahîh-i Buḥârî*'nin 1798 yılında Kahire'de Ezher Camii'nde Napolyon Bonapart'ın şehre girmemesi dileğiyle, 12 Eylül 1902'de yine aynı yerde kolera tehlikesi sebebiyle hatmedildiği belirtilmekte, Türkiye'de Birinci Büyük Millet Meclisi açılacağı zaman ülkenin her yerinde *Şahîh-i Buḥârî* hatimleri yapıldığı bilinmektedir (geniş bilgi için bk. *DİA*, VII, 118).

Hadis hatmi merasimlerinde okunmak üzere bazı eserler kaleme alındığı görülmektedir. Bunlar arasında, Muhammed b. Abdurrahman es-Seḥâvî'nin *Kütüb-i Sitte*'nin her biri için telif ettiği risâlelerden şu ikisi zikredilebilir: *'Umde-tü'l-kârî ve's-sâmi' fi hatmi's-Şahîh-i'l-câmi'*, *Ġunyetü'l-muhtâc fi hatmi Şahîhi Müslim b. el-Haccâc* (Dârü'l-kütübî'l-Mısıriyye, Hadis, nr. 2569, 26 varak). Bu tür eserlerde bir hadis kitabının son hadisi geniş bir şekilde şerhedilmiş veya hatmi yapılan eserin ve musannifinin değerine ve benzeri hususlara dair rivayetler bir araya getirilmiştir. "Bu türde yazılan eserler arasında İbnü'l-Cezzerî'nin *el-Maş'ûdü'l-aḥmed fi hatmi Müsnedi'l-İmâm Aḥmed*'i (nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire, ts., Mektebetü't-türâsî'l-İslâmî, *Ṭalâ'î'u'l-Müsned* ile beraber, s. 12-40) ve İbn Zahîre diye tanınan Ebû Hâmid el-Kudsî'nin *Tuḥfetü'l-kârî 'inde hatmi'l-Buḥârî'si* (DTCF Ktp., İsmail Saib Sencer, nr. 3732; diğer nüshalar için bk. Sezgin, I, 129-130) anılabılır. Seḥâvî, hadisle dolaylı olarak ilgili bulunan başka önemli eserler için de şu hatim kitaplarını kaleme almıştır: *el-Kavlü'l-mürtaḳî fi hatmi Delâ'ili'n-nübüvve li'l-Beyḥâkî*, *el-İntihâz fi hatmi's-Şifâ' li'l-İyâz*, *er-Riyâz fi hatmi's-Şifâ' li'l-İyâz*, *el-İlmâm fi hatmi's-Sireti'n-nebeviyye li'bni Hişâm ve Ref'u'l-ilbâs 'an hatmi Sireti İbni Seyyidi'n-nâs*.

BİBLİYOGRAFYA :

Kirmânî, *el-Kevâkibü'd-derârî fi şerhi Şahîh-i'l-Buḥârî*, Beyrut 1401/1981, I, 5; İbn İyâs, *Bedâ'î'u'z-zühûr*, IV, 88; Seḥâvî, *Buḡyetü'r-râgubî'l-mütemennî fi hatmi'n-Nesâ'î rivâyeti İbni's-Sünnî* (nşr. Ebü'l-Fazl İbrâhîm b. Zekeriyâ), Kahire - Beyrut 1411/1991, neşredeninin mukaddimesi, s. 12-13; Sezgin, *GAS*, I, 129-130; M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 117-118.

M. YAŞAR KANDEMİR

HATİM

(bk. HİCR).

HÂTİM el-ESAM

(حاتم الأصم)

Ebû Abdırrahmân Hâtım b. Unvân el-Esamın el-Belhî el-Horasânî (ö. 237/851)

İlk dönem

Horasan sûfilerinden.

Belh'te doğdu. Kendisinden "a'cemî bir kişi" olarak söz eden rivayetten (Ebû Nuaym, VIII, 92; Hatîb, VIII, 242) ve Müsenâ b. Yahyâ el-Muhâribî'nin (ö. 223/838) mevlâsı olduğuna dair kayıtlardan (Sülemî, s. 91; Ebû Nuaym, VIII, 83) Arap asıllı olmadığı anlaşılmaktadır. "Esam" (sağır) lakabını, kendisine bir soru sorarken yel-niveren bir kadını mahcubiyetten kurtarmak amacıyla, "Duymuyorum, sesini yükselt" diyerek sağır taklidi yaptığı için aldığı bildirilir.

Birkaç yolculuğu dışında hayatını Horasan ve Mâverâünnehir bölgesinde geçiren Hâtım Horasan şehirlerinde tahsil görmüş, şeyhi Şakîk-i Belhî'den tasavvuf terbiyesini aldıktan sonra Mâverâünnehir'e geçerek uzletle çekilmiş ve müridlerinin eğitimiyle ilgilenmiştir. Bu sebeple onun, Horasan'daki tevekkül ağırlıklı tasavvuf anlayışını Mâverâünnehir'e taşıyan kişilerden biri olduğu söylenebilir.

Tasavvuf kaynaklarında Hâtım'ın hadis ilmiyle de meşgul olduğu ve bazı tâbiilerden hadis rivayet ettiği kaydedilmektedir (Sülemî, s. 91-92; Ebû Nuaym, VIII, 83; İbnü'l-Cevzî, *Şifâtü's-şafve*, IV, 163). Hadis ricâli kaynaklarında yer alan ve bu alandaki üstatlarıyla talebelerini gösteren bir listeye göre Şakîk b. İbrâhîm el-Belhî ve Şeddâd b. Hakîm el-Belhî'den, Mâverâünnehirli Abdullah ve Recâ b. Mikdâm (Muhammed) es-Sâgânî kardeşlerden ve Mervli Saîd b. Abdullah el-Mâhiyânî'den hadis okumuş; kendisinden de

Ahmed b. Hadraveyh el-Belhî, Hamdân b. Zünnûn el-Belhî, Muhammed b. Fâris el-Belhî, Ebû Abdullah el-Havvâs, Ebû Ca'fer el-Herevî, Abdullah b. Sehl er-Râzî, Ebû Türâb en-Nahşebî, Ebû Osman Saîd b. Abbas es-Sûfî, Ebû Ali Hasan b. Saîd es-Sekkâ gibi bir grup âlim rivayette bulunmuştur (İbn Ebû Hâtım, III, 260; Hatîb, VIII, 242; Sem'ânî, I, 181; İbn Hallikân, II, 26; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XI, 485). Sika bir râvi olmakla birlikte rivayetleri tasavvuf çevreleriyle sınırlı kalmış, hadis âlimleri tarafından kendisine başvurulmamıştır.

Hâtım, Horasan şeyhleri içinde tevekküle dayanan tasavvuf anlayışıyla tanınan Şakîk b. İbrâhîm el-Belhî'nin müridi ve Ahmed b. Hadraveyh el-Belhî'nin şeyhidir. Mâverâünnehir'de Türkler'e karşı savaşlarda silâh arkadaşı olduğu Şakîk'le (Kuşeyrî, s. 91; Attâr, s. 268-269: Kütübî, II, 106) otuz üç yıl sohbet ettiği ve tasavvufî hayatı ondan öğrendiğine dair bilgiler (İbnü'l-Cevzî, *Şifâtü's-şafve*, IV, 161) Hâtım'ın Şakîk'in fikirlerini geliştirerek devam ettirdiğini göstermektedir.

Şeyhinin vefatından sonra (194/810) otuz yıl uzlet hayatı yaşayarak mânevî yönünü geliştiren Hâtım daha sonra 320 müridiyle birlikte hacca gitti (Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XI, 486). Belh Emîri İsmâ b. Yûsuf ile yakın ilişkisi dışında, dönemin meşhur ilim ve siyaset adamlarıyla yaptığı görüşmeleri anlatan haberlerin hemen hepsi bu görüşmelerin hac yolculuğu sırasında gerçekleştiği kaydını taşımaktadır. Rey'de şehrin kadısı Muhammed b. Mukâtil, Kazvin'de Tanâfisî ve Medine'de şehrin valisiyle yaptığı görüşmelerde onların yaşayışındaki lüks ve refahı tenkit etmiş (Ebû Nuaym, VIII, 80-83), Bağdat'ta Ahmed b. Hanbel'e de beşerî münasebetler konusunda tavsiyelerde bulunmuştur (*a.g.e.*, VIII, 82; Hatîb, VIII, 242; İbn Hallikân, II, 26-27; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XI, 486-487). Uzlet yıllarında sorularını cevaplandırması dışında insanlarla konuşmamış, herhangi bir ihtiyacı için onlara başvurmamış, bu sebeple bazı çevrelerde adı deliye çıkmıştı. Halife Hârûnürreşid, Hâtım'ın durumunu tahkik için aralarında İmam Muhammed el-Bâkır, Kisâî ve Câhiz'in de bulunduğu bir heyeti görevlendirmiş, bu heyet onun "zamanın en akıllısı" olduğuna karar vermişti (Ebû Nuaym, VIII, 74). Cüneyd-i Bağdâdî de ondan, "Zamanımızın siddîki Hâtım el-Esam'dır" diyerek övgüyle bahseder (Hücvîrî, s. 214; Attâr, s. 328).